

вищої школи, втілений у життя в Петербурзькому та Московському університетах, позбавляв професорську корпорацію права колегіального самоврядування, допускаючи скликання лише дорадчого органу – професорської конференції (загальних зборів). Вироблений Комісією народних училищ “План” університетів 1787 р., згідно з яким планувалось відкриття вищих навчальних закладів і в українських землях (Чернігові, Батурині, Катеринославі), орієнтуючись на “австрійську” модель, передбачав нову схему університетського самоврядування, яка фактично усувала професорську корпорацію від управління і ставила університет у цілковиту залежність від органів державної влади.

Проведене дослідження не вичерпує всієї повноти проблеми. Предметом уваги вчених можуть стати теоретико-організаційні засади діяльності колегіальних органів у структурі вітчизняних університетів ХІХ ст.

Література

1. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія / А.М. Алексюк. – К. : Либідь, 1998. – 560 с.
2. Высшее образование в России : очерк истории до 1917 года / [под ред. В.Г. Кинелева]. – М. : НИИ ВО, 1995. – 352 с.
3. Горак Р. Иван Франко / Р. Горак, Я. Гнатів. – Л., 2004. – Кн. 4 : Університет. – 472 с.
4. Кравченко В. Університет для України / В. Кравченко // Схід: Захід : істор.-культуролог. зб. – Х. ; К. : Критика, 2005. – Вип. 7. – С. 120–166.
5. Курляк І.Є. Класична освіта на західноукраїнських землях (ХІХ – перша половина ХХ століття). Історико-педагогічний аспект / І.Є. Курляк. – Т. : Підручники і посібники, 2000. – 328 с.
6. Марголис Ю. Отечеству на пользу, а россиянам во славу. Из истории университетского образования в Петербурге в XVIII – начале XIX в. / Ю. Марголис, Г. Тишкин. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1988. – 232 с.
7. Поляков М.В. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи / М.В. Поляков, В.С. Савчук. – К. : Генеза, 2004. – 416 с.
8. Прокопенко Л.Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (ІХ – початок ХХ ст.) : монографія / Л.Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2008. – 488 с.
9. Рождественский С.В. Очерки по истории систем народного просвещения в России XVIII–XIX веках / С.В. Рождественский. – СПб. : Тип. Александрова, 1912. – Т. 1. – С. 642–676.
10. Терентьева Н.О. Вища (університетська) освіта: становлення і розвиток / Н.О. Терентьева. – Черкаси, 2005. – 191 с.

ТКАЧЕНКО Л.П.

РИТОРИКА ЯК КОМПОНЕНТ ОСВІТИ В ДАВНЬОМУ РИМІ

Українська система освіти перебуває в стані оновлення, шукає нових підходів до організації навчального процесу, оптимізації оцінювання знань учнів і студентів, напрацьовує власний досвід фахової підготовки. За таких умов набуває актуальності глибокий аналіз кращих національних освітніх традицій та педагогічної спадщини всього людства.

Питання риторичної підготовки молоді сьогодні на часі, особливо це стосується системи професійної освіти, оскільки існує фахова специфіка організації публічної комунікації. Однак розробка програм з риторики та ораторського мистецтва, визначення змістового компонента доводять, що це неможливо зробити без урахування кращих напрацювань минулого. Як доводять дослідження Л. Грановської, О. Корнілової, Л. Мацько, Г. Сагач та інших науковців, ще не здійснено системного аналізу напрацювань античної епохи. Володіючи тільки малою частиною риторичних зразків ораторів Давньої Греції та Риму, досить складно визначити, які методи навчання переважали, які завдання давалися учням, які цілі ставили перед собою вчителі-ритори. Проте науковий аналіз, який

дав би відповідь на ці та інші питання, вкрай необхідний, оскільки риторика в зазначений період була не лише предметом навчання, а й засобом формування справжнього громадянина, розвитку демократії в державі, становлення мови та літератури, передачі знань від одного покоління до іншого.

Мета статті – розкрити особливості розвитку риторики як навчальної дисципліни за часів Давнього Риму.

З установами македонського панування разом із загибеллю політичних свобод у Греції почався занепад ораторського мистецтва. Для нього в новому суспільстві вже не було місця як для засобу політичної боротьби. Зберегло своє значення лише парадне красномовство, що заклало основи так званого азійського стилю. Культ ефектного слова й декламації в II–III ст. н. е. був доведений до крайніх меж, і фактично позбавлене високого суспільно-політичного значення красномовство перетворилося на краснословство.

Однак ораторське мистецтво не загинуло з падінням Греції. Йому судилося відродитись і пережити другий “золотий вік” у Римській землевласницькій республіці (приблизно з II ст. до н. е.) завдяки грецьким емігрантам, які познайомили римлян з історією красномовства своєї країни. Перенесення ораторського мистецтва на новий ґрунт потребувало нових підходів. Тут воно було якісно перетворене, творчо розвинене відповідно до національних особливостей країни і вимог історичного моменту. Специфіка життя й державного ладу Римської республіки висунули на перший план судово-політичне красномовство. Л. Мацько зазначає: “Войовничий і практичний Стародавній Рим холодно сприйняв грецький культ краси. Для римської ментальності не характерний культ гарного слова, звукової гармонії, насолоди пишномовністю. Політична система цієї потужної імперії потребувала практичного красномовства в сенатських дебатах. Якщо в Давній Греції заняття риторикою мали масовий характер, то в Стародавньому Римі це було сферою законодавства, політики, влади” [6, с. 45].

Римське красномовство розпочало напрацювання власного риторичного досвіду, який полягав, перш за все, у розвитку політичного красномовства. Спираючись на класичні традиції грецької риторики, відомі римські оратори Катон Старший, брати Гракхи, Марк Антоній Красс, Гортензій розпочали пошуки таких форм публічного виступу, які б були дієвими в нових умовах. Так, Гай Кракх був першим у Давньому Римі, хто започаткував патетичний стиль, поєднуючи не тільки досконало побудовану промову, а й прекрасне її виголошення, залучення до підтримки слухачів. Дослідниця О. Корнілова зазначає: “Гай Гракх став першим, хто виголошував промову для широкого загалу, користуючись риторичними запитаннями, які спонукали не лише слухати, а й думати” [5, с. 115]. Плутарх так описував виступи Гая Гракха: “Він говорив грізно і пристрасно, викликав співчуття, змушував співпереживати. Першим серед римських ораторів він став під час промови рухатися і зривати з плеча тогу”. Багато римських ораторів почали звертатися до своїх слухачів, вивчати їхню психологію, інтереси, смаки. Відтепер ораторське мистецтво означало вже не тільки що і як сказати, а й кому, якій аудиторії. На думку Ф. Зелінського, греки в риторичі реалізували душу моральну, а римляни – душу юридичну. Принцип змагальності в греків сприяв позитивному розвитку моралі, спонукаючи кожного громадянина до самовдосконалення. Римський менталітет потребував слів-закликів, а не краси й вишуканості [3, с. 36]. Цю думку поділяє М. Гаспаров: “Як на війні римлянин

служить своїй вітчизні зі зброєю в руках, так у мирний час він служить їй промовою в сенаті або на народних зборах. Ідеал римського оратора визначив Катон старший: гідний муж, вправний у промовах. Однак, слід пам'ятати, що “гідний муж” латинською синонім до слова аристократ, тому ідеал римського красномовства тісно пов'язаний з політичним життям” [1, с. 15].

Відомою особистістю республіканського Риму був видатний державний і політичний діяч, філософ та літератор Марк Тулій Цицерон, який увійшов в історію світової культури як блискучий оратор. Цицерон став розробником теоретичних засад римського ораторського мистецтва. Він першим у своїх трактатах (“Про оратора”, “Брут”, “Оратор”) заявив про необхідність теоретичної підготовки риторів, доводив, що красномовство володіє винятковою силою впливу, є необхідним у справі управління державою, а значить, ним має володіти кожен, хто прагне займатися суспільною діяльністю. Коло інтересів Цицерона звелось до виховання судових і політичних промовців. Особливої уваги Цицерон надавав глибині змісту, хоча й не заперечував важливості форми викладу: “Мудрість у змісті. Без красномовства мало хто приносить користь державі, але красномовство без мудрого змісту здебільшого шкодить” [7, с. 182]. Оратор, на думку Цицерона, має вирішувати три основних завдання:

1. Продемонструвати істинність викладених фактів і аргументів.
2. Надати естетичне задоволення слухачам.
3. Вплинути на їх волю й поведінку, спонукати до активної діяльності [8, с. 64].

У цілому риторичні трактати Цицерона говорили про освіту оратора істинного, зразкового, досконалого. Однак у них розглядалися питання, які до Цицерона ніхто не порушував, зокрема формування національного красномовства, яке мало будуватися на продуманому підґрунті історичного розвитку країни. У трактаті “Оратор” автор говорить про доцільність виступів, вироблення власного ритму, словесного вираження, формування трьох основних стилів красномовства (що сьогодні реалізувалося в понятті “імідж оратора”) [7, с. 135].

Ораторське мистецтво Цицерона було поціноване ще за життя, величезний інтерес до нього виявляли оратори різних часів, його спадщина й сьогодні становить вагомий доробок у галузі гуманітарних наук.

У Римській імперії було реалізовано ідею державних риторичних шкіл. Першим втілив її у життя Марк Фабій Квінтіліан. Ним було відкрито школу, яка працювала на потребу держави, мала записаний статут і чітко визначені завдання щодо виховання ораторів. Розмірковуючи над важливими питаннями побудови нової риторичної системи, Квінтіліан пише трактат “Про причини занепаду красномовства”. Провідна ідея трактату полягає в тому, що перш ніж створювати школу, треба подбати про освічених учителів, причину занепаду красномовства автор вбачає в недосконалому вихованні молодих ораторів. Ґрунтовна праця Квінтіліана “Виховання оратора” подає систему поглядів на теорію і практику красномовства. За Квінтіліаном, першоумова розквіту красномовства не в техніці мовлення, а в особистості оратора: щоб виховати оратора гідним мужем, необхідно розвивати його моральність, щоб він був довершеним у промовах, слід розвивати його смаки. Розвитку моральності має сприяти спосіб життя, а особливо заняття філософією. На розвиток смаку спрямовано цикл риторичних занять, систематизований, позбавлений зайвої догматики, орієнто-

ваний на кращі класичні зразки [4, с. 166]. Г. Жураховський зазначає: “Квінтіліан наголошував на необхідності корисного суспільству виховання. Мету виховання він вбачав у серйозній підготовці до виконання громадянських обов’язків. Вершиною освіти Квінтіліан вважав мистецтво публічного виступу” [2]. Відомий дослідник О. Джуринський, характеризуючи педагогічні погляди Квінтіліана, вказує на такі основні:

- у вихованні необхідно спиратися на природну доброту дитини;
- сімейне виховання має берегти дитячу психіку, уникати фізичних покарань, розвивати самостійність;
- перевага має надаватися організованому навчанню, дух змагальності спонукає до кращого засвоєння знань;
- успішність у навчанні залежить від доброї волі, яку не можна викликати шляхом биття й залякування [2, с. 55].

Досягнення високих результатів молоддю Квінтіліан пов’язував з певною системою навчання, яка передбачала таке:

- домашнє навчання починалося з формування уявлень про мораль, початки математики, музику. До семи років дитина мала оволодіти початками латини та грецької мови, причому починати треба було з іноземної мови. У процесі домашнього навчання величезного значення набуває вибір годувальниці та домашніх учителів;
- граматична школа передбачала одночасне вивчення кількох навчальних дисциплін, центральними з яких були граматики та стиль, формувалося так зване мовне чуття;
- риторична школа: основним заняттям було красномовство. На заняттях викладачу рекомендувалося давати виклад від простого до складного на основі роботи пам’яті. Передбачалися завдання з наявними граматичними та стилістичними помилками, які учні мали сприйняти на слух та виправити [4, с. 55].

Відомий дослідник античної літератури М. Гаспаров пропонує аналіз систем підготовки оратора, розроблених Цицероном і Квінтіліаном: “Цицерон виступає проти риторичної школи, за практичне навчання оратора, на форумі, де він слухає інших і вчиться все життя. У Квінтіліана, навпаки, саме риторична школа стоїть у центрі всієї системи, без неї неможливе навчання ні зрілих людей, ні юнаків-учнів. Для Цицерона основу риторики становить філософія, для Квінтіліана – вивчення класичних письменників; Цицерон баче в ораторі мислителя, а Квінтіліан – стиліста; Цицерон наголошує, що найвищий суддя красномовства – народ, Квінтіліан у цьому сумнівається й думку літературноосвіченого слухача цінує вище, ніж оплески безграмотної юрби. Зрештою, і це головне, замість цицеронівської концепції неупинного прогресу красномовства, у Квінтіліана чітка концепція розквіту, занепаду та відродження. Цицерон бачив золотий вік красномовства і сам його представляв, а Квінтіліан хотів його вивчити й реставрувати” [1].

Свій внесок у змістове наповнення римських курсів з риторики зробив Корнелій Тацит. Після “Виховання оратора” Квінтіліана він пише трактат “Розмова про ораторів”. Тацит порушив питання про місце риторики в суспільстві, соціальний зміст красномовства. Тобто значно розширив уявлення про функції риторики. Так, М. Гаспаров зазначає: “Питання про долю римського красномовства вирішувалося у двох аспектах: жанровому і стильовому. Квінтіліан визнавав непорушність жанрів, але пропонував реформувати стиль. Тацит же дово-

дять, що в різних історичних умовах з'являються нові жанри, не кожна історична епоха потребує красномовства” [1, с. 170].

Виховання перших християн орієнтувалося на Біблію – зібрання канонічних творів, що складалося з двох частин: Старого заповіту (тексти II–I тисячоліття до н. е.), що містили початки християнської релігійної традиції виховання, і Нового заповіту (створений у I–II ст.), де обґрунтовано християнські цілі та зміст виховання. Біблія наголошує на гуманістичних засадах виховання: любові до людей, ідеї самовдосконалення заради спасіння душі й вічного життя.

Один з перших наставників-християн Іоанн Златоуст піддав античну педагогічну систему критиці саме через риторику. Він говорив, що вона опікується тим, щоб навчити добре говорити й тим заробляти гроші, а не настановити душу та сформувати розум. Однак аналіз проповідей Іоанна Златоуста доводить, що він пропагував методи виховання, орієнтовані на античну традицію. Так, кращими формами навчання він вважав настанову й бесіду. Виховання, на його думку, мало базуватися на божественному, духовному початку в душі людини (воля, свобода, моральність), кращими формами виховання ставали: порада, застереження, настанова. Головним джерелом навчання визнавалася Біблія.

Античні традиції виховання та навчання можна побачити й у спадщині Василя Кесарійського. У своєму трактаті “Про те, як молодь може взяти користь з язичницьких книг” він висловлює позитивне ставлення до спадщини греко-римської освіченості. Слідом за Плутархом Василь Кесарійський оцінював світську освіту як таку, що необхідна на землі, але абсолютно непотрібну в потойбічному світі. Відповідно, вершиною виховання визнавалися молитва, піст, відмова від мирського життя. Дух людини треба було виховувати та спрямовувати, бо, на думку Василя Кесарійського, він може бути як добром, так і злом для людини. Основою виховання богослов вважав самопізнання [5, с. 68].

Визнавав певні здобутки античної педагогіки Аврелій Августин, який вважав Платона предтечею християнства, схвалював тих риторів, які зверталися до душі та психології учнів, високо цінував дидактичні можливості програми семи вільних мистецтв, пропонував навчати християнських кліриків за програмами риторики шкіл. Однак Августин відкидав античні традиції щодо прикрашання мовлення, захоплення вимислом, доводячи, що провідне місце в навчанні має посісти Біблія, вивчення суті речей, а не слів. Християнська догматика ставала головним компонентом освіти, світські знання в процесі навчання треба трактувати як другорядні, допоміжні [2, с. 119]. На думку Л. Іванова, трактат Аврелія Августина “Про християнське вчення” фактично є розмірковуванням про роль риторики у тлумаченні біблійних положень та становленні християнського проповідництва. Його заслугою можна вважати те, що риторика не була відкинута християнами і продовжувала розвиватися [3, с. 72].

Уже в I ст. християнська церква почала організовувати власні школи – катехумени, де давалися початки християнської освіти. Пізніше з'явилися школи катехізису, де давали підвищену освіту, готували священнослужителів. У програмі цієї школи поєднувалися елементи християнської й античної освіти.

Слід зазначити, що римська риторична спадщина високо цінувалася європейською системою освіти, оскільки вивчалася в перших університетах, а пізніше закріпилася як обов'язковий матеріал для вивчення і в українських закладах освіти. Так, З. Хижняк зазначає, що в класах поезики та риторики Києво-

Могілянської академії студентам викладали загальнотеоретичні засади предмета на основі знайомства з творами видатних античних риторів, зокрема, Цицерона і Сенеки обов'язково [8, с. 77].

Висновки. Таким чином, римське красномовство внесло якісно нові зміни в розробку риторики як навчальної дисципліни: Цицерон поклав в основу навчання практичні вправи, Квінтіліан бачив риторичну освіту виключно як цілісну послідовну систему, а Тацит порушив питання про функції красномовства в різні історичні часи, у кожній окремій державі.

Слід зазначити, що змінилися не тільки підходи до процесуального компонента навчання, а й зміст риторики як навчальної дисципліни. Друге століття нашої ери історики називають часом “другої софістики”, який характеризується поширенням публічного мовлення. Професія мандрівного ритора, який демонструє мовленнєве мистецтво на площах грецьких міст, стає неймовірно популярною. Грецькі вчителі-софісти, подорожуючи Елладаю, створювали новий образ світу, заснований не на сліпій вірі, а на знаннях. І хоч ці знання базувалися на релятивізмі та скептицизмі, вони перевірялися логікою й спонукали до розвитку філософії, перших наукових знань про людину, суспільство та природу. “Друга софістика” була зовсім іншим явищем: вона не пропагувала знань, не ставила завдань удосконалення світу й людини. Це було захоплення групи інтелектуалів, які виступали перед публікою як факіри, що показували дива. Через це фактично занепали політичне та судове красномовство, а набуло поширення урочисте (епідейктичне). Як зазначає О. Корнілова, саме пишномовство стає єдиним вдячним жанром в умовах Імператорського Риму, вона пише: “Похвала наміснику, місту, пам'ятнику, богу, або зовсім абсурдному – глечикам, мишам, мухам – це частина концертної програми мандрівних віртуозів слова. Найобразливішим є те, що еллінська культура продовжує навчати талановитих майстрів красномовства, але на останній стадії умираючої культури слово, як і зброя, іграшкою блищить на стіні, на жаль, безславній” [5, с. 174]. Почався період занепаду риторики, який закріпив за нею славу пустомовства відірваного від наукового підґрунтя, на довгі роки риторика здобуває визначення пустої балачки.

Література

1. Гаспаров М.Л. Цицерон и античная риторика / М.Л. Гаспаров // Цицерон Марк Тулий. Три трактата об ораторском искусстве / Марк Тулий Цицерон. – М., 1994.
2. Жураховский Г.Е. Очерки по истории античной педагогики / Г.Е. Жураховский. – М. : АПН РСФСР, 1963. – 499 с.
3. Зелинский Ф.Ф. История античной культуры / Ф.Ф. Зелинский. – 2-е изд. – СПб., 1995.
4. Квинтилиан Марк Фабий. Двенадцать книг риторических наставлений / Марк Фабий Квинтилиан. – СПб., 1854.
5. Корнилова Е.Н. Риторика – искусство убеждать. Свообразие публицистики античной эпохи : учебное пособие / Е.Н. Корнилова. – М. : УРАО, 1998. – 208 с.
6. Мацько Л.І. Риторика : навч. посіб. / Л.І. Мацько, О.М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 311 с.
7. Утченко С.Л. Цицерон и его время / С.Л. Утченко. – М., 1972.
8. Хижняк З.І. Історія Києво-Могілянської академії / З.І. Хижняк, В.К. Маньківський. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К. : Києво-Могілянська академія, 2008. – 203 с.
9. Цицерон Марк Туллий. Три трактата об ораторском искусстве / Марк Туллий Цицерон. – М., 1994.